

ҚАРАКАЛПАҚСТАННЫҢ АРҚА РАЙОНЛАРЫ ЭТНОГИДРОНИМЛЕРИ

Г.Ж.Мамбетова - 10.00.03-қарақалпақ тили қәнигелигиниң таяныш докторанты

Әжсинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: гидроним, этноним, этногидроним, Қарақалпақистоннинг шимоллий туманлари, семантика, сув объекти.

Ключевые слова: гидроним, этноним, этногидроним, северные районы Каракалпакистана, семантика, водные объекты.

Key words: hydronym, ethnonym, ethnohydronym, Northern regions of Karakalpakstan, semantics, water objects

Қарақалпақстанның арқа районлары топонимикалық системасында этногидронимлер де белгили бөлегин қурайды. Этногидронимлер – бул ҳәр қандай халықтың, миллеттиң, руў, қәўим, тийре атамалары негизинде дүзилген суў объектлериниң атамалары. Этногидронимлердиң қойылыўы сол жерде жасап атырған халықтың тарийхы, қонысла-сыўы, қандай этникалық топарлардың бир – бири менен қоныслас жасаўы, жағдайлары менен де бай-ланыслы. Сонлықтан да этногидронимлердиң қойы-лыўы, тилимизде кең өристе пайдаланыўы узақ дәўирлерди өз ишине алады хәм ески тил бирликле-ринен деп есаплаўға болады.

Этногидронимлер сол суў объектиниң қандай да этникалық топарға тийислигиниң ямаса оларға белгили дәрежеде қатнасы бар екенлигин де билди-реди.

Түркий тил билиминде этногидронимлер мәсе-леси бир қатар илимий мийнетлерде сөз етилген. Татар тил билиминде Ф.Г.Гарипова «келип шығыўы этнонимлерден болған гидронимлер деп қарастыра-ды хәм суў объектлериниң этнонимлерге қатнасы ҳәр түрли жағдайларға байланыслы болып, бул та-тар халқының басқа халықлар менен тарийхый бай-ланысларын да көрсетеди» [1] деп атап өтеди.

Ал Р.Р.Гатауллин болса татар тилинде гидро-нимлерди лексика – семантикалық жақтан 6 топарға бөлип қарастырады. Суў объектиниң физика-географиялық өзгешелигине, фитонимлерге, зоо-нимлерге, антропонимлерге, этнонимлерден болған гидронимлер хәм космонимлерден болған гидро-нимлер деп бөлип, Мишәркөл, Типтәркөл атамла-рында көл индикаторы менен бириккен бирликлер-ди татарлардың этникалық топарларының атамасы деп белгилеп көрсетеди [2]. Ал қазақ тил билиминде Е.А.Керимбаев «қазақ тилиндеги меншикли атамаларды қойылыўының этномәдений тийкары усы тилдиң ономастика дүньясында антропонимлер, топонимлер хәм этнотопонимлер менен байланыс-лы» - деп атап көрсетеди [5]. Ал башқұрт гидро-нимлерин изертлеген Р.Я.Халитов болса, башқұрт этногидронимлериниң келип шығыўында түркий тиллик (пласт) қатламға тән хәм рус, украинлардың этникалық топарына тийисли бирликлердиң ушы-расатуғынлығын айтады [4]. Өзбек тил билиминде А.Ж.Отажанова Хорезм этнотопонимлериниң пайда болыўын бир қатар жағдайлар менен байланысты-рып, 3 топарға бөлип изертлейди.

1. Гидроним сол объектте жасаған халық я қәўим атамасы тийкарында жүзеге келеди.

2. Миллетлердиң аты тийкарында жүзеге кел-ген гидронимлер.

3. Қандай да этникалық топарға тийисли адамлар турмысында жүз берген тарийхый ўақыя хәм хәдийсеге байланыслы жүзеге келген гидро-нимлер [7].

Түркий халықлар белгили руў, қәўимлерден куралған. Соның ишинде, қарақалпақлар да руў, қәўимлик өзгешеликлерине ийе. Бул ҳаққында илимпаз К.Мамбетов: «Қарақалпақлардың этноге-

незинде олардың тийкарын қураған алты қәўим: қоңырат, мүйтен, қытай, қыпшақ, кенегес хәм маңғыт ерте дәўирлерден-ақ ушырасады» [6]. Де-мек, Қарақалпақстанның арқа районлары гидроним-лериниң атамалары белгили руў, қәўим атамалары менен аталыўы да тийкарсыз емес, яғный оның бир неше себеплери бар. Бириншиден: этногидронимлер сол суў объекти этирапында жасап атырған хал-лықлардың бурыннан отырықшы екенлигин билди-реди, екіншиден, суў объектиниң қазылыўында, халық мәпине жараўына сол қәўим яки руў ўәкили-ниң қатнаслы екенлиги (қазыўы, қазыў ислерине басшылық етиўи т.б.), үшіншиден, сол суў объек-тине басқа миллеттиң де қатнасын, яғный бул арқалы сол жердеги халықтың да басып өткен та-рийхый жолын, тарийхый ўақыяларынан да дерек береді. Миллет қәўимлерге, қәўим руўларға, руў тийре яки көшелерге бөлинеди. Олардың атамалары болса Қарақалпақстанның арқа районларының гид-ронимлери қурамында ушырасады.

Этнонимлер менен аталған гидронимлер тийкарынан алғанда қарақалпақ руўларының, әси-ресе, олардың бир орыннан екінши орынға, малына жайлаў яки өзлерине жақсы қунарлы, топырағы өнимдарлы, суўы мол қоныс жер, мәкан излеп көшиў жағдайлары менен де байланыслы.

1. Қарақалпақстанның арқа районларында қарақалпақ халқының этникалық қурамына кирмей-туғын топардағы этногидронимлер де ушырасады.

Мысалы: *Түрк бөгет* (Тахтақөпир районы). Бул аймақтағы информаторлардың көрсетиўинше, усы бөгет қурылысына миллети басқа болған адамлар қатнасқан (информатор Ү.Сапарниязов). *Арабжап каналы* (Қоңырат районы). Булай аталыўының се-беби, бул жерде хожа этникалық топарына тийисли адамлардың болыўы, халықтың оларды арабларға қатнаслы, ислам динин енгизиўшилер деген уғымы менен байланыслы.

2. Қарақалпақстанның арқа районлары ай-мағында миллет аты менен байланыслы гидроним-лер ушырасады. Қарақазакының көпири (Тах-такөпир районы), Кәрис жап (Шымбай районы), Қазақлы қудық (Мойнақ районы), Қазақ көл (Мой-нақ районы), Қарақалпақжап каналы (Қоңырат рай-оны), Қазақжап каналы (Қоңырат районы), Түрк-менжап каналы (Шоманай районы). Әлбетте, гид-ронимлердиң булай аталыўы ҳәр түрли себеплер менен байланыслы.

Қазақ этноними менен келетуғын гидронимлер Қарақалпақстанның арқа районларында көп-леп ушырасады. Мысалы «Қазақдәрәя каналы – Бозатаў районынан ағып өтеди. Ол дәслеп Әмиўдәрәяның бир тармағы болып, қазақ миллети атамасы менен байланыслы. Қазақлар канал жағаларында жасап, шарўашылық, балықшылық пенен шуғылланған, сол себепли Қазақдәрәя аталған. Бул территорияда дәслеп қазақлар жасаған. Соң бул аймақты суў басқан. Хәзир көл аты сақланып қалған» [9] деп көрсетеди Қарақалпақстанның арқа районлары то-понимлерин географиялық жақтан изертлеген

илимпаз Қ.Сейтниязов. Бунда казак, түркмен миллети атамасы менен келген гидронимлер сол аймақта, яғный Қоңырат, Тахтакөпир районларында казак миллети үзкілдеринин ертеден-ақ отырықшы халық екенлиги, «Қарақалпақжап каналы» гидроними арқалы сол суў объекти жағаларында көплек карақалпақ ауылларының жасағанлығы түсиниледи. Ал Шоманай районында түркмен миллети атамасы менен қатнасты гидронимлерде бул аймақта түркменлердин жасауы хәм усы районның Түркменстан Республикасы шеғарасында жайласқанлығы, суўдың сол республикадан ағып келиуи де уғынылады. Кореец миллети менен аталатуғын суў объектиери Қарақалпақстанның арқа районларында ушырасады. Бул атама аймақта кореец (кәрис) ауылларының бар екенлигин көрсетпейди, ал усы миллеттен бир топар дийқанлар келип аймақта салы екенлигин, суў объектин қазыу жұмысына қатнасанлығы менен байланысты. Халық ауызеки сөйлеу тилинин бир айрықшалығы, олар атама койыуда басқалардың дыққатын тез тартатуғын уғымларды есапқа алады. Кореецлер халық пенен бурыннан араласып жасамаған, ал олардың түрли егинлерди егий менен шуғыланыуы, суўғарыу ислериндеги хәрекетлери басқаларда қызығушылық, таңланыушылық сезимлерин усылай оятқан. Сонлықтан оларға қатнасты жағдайлар менен байланысты суў объектиерин усылай атаған. Бул ҳаққында А.Отажанова да төмендеги пикирлерди билдиреди: «Мысалы Хорезмдеги «Орысжапты» жергиликли халық рус адам қазып бергени ушын усылай аталды дейди. Бирақ, бундай яғный миллет аты тийкарындағы гидронимлердин пайда болыуында негативлик өлшеми эмел қылады, яғный кем санлы халықтың аты топонимге айланады» [8].

3. Қарақалпақстанның арқа районларында гидронимлердин басым көпшилиги карақалпақ руў атларынан жасалған гидронимлер курайды. Мысалы: Қыят жап каналы (Қоңырат районы), Ақтоғын жап (Кегейли районы), Қарасыйрақ жап (Кегейли районы, Шымбай районы), Қылқалы жап (Кегейли районы), Кенегес көл (Кегейли районы), Қатаған жап (Кегейли районы), Қырық жап (Кегейли районы), Оймауыт көл (Кегейли районы), Хожакөл (Кегейли районы, Қараөзек районы), Хожақуйған салма (Кегейли районы), Гүбедек каналы (Қараөзек районы), Кепе жап (Қараөзек районы) хәм т.б. Итибарға алатуғын тәрепи, бул руўлар, ауыл – ауыл болып

бир суў объектинин этирапында қонысланып отырса да, сол суў объекти қайсы ауылдың тусынан ағып өтсе, сол ауылдың аты менен, ауыл халқы қайсы руўдан болса, сол руў аты менен аталып кеткенлигин де көремиз.

Бул келтирилген этногидронимлерден мына нәрсени аңлау мүмкин, Қарақалпақстанның арқа районларынан Хожели, Қоңырат, Қанлыкөл, Шоманай, Мойнақ районларындағы этногидронимлердин тийкаргы бөлеги Қоңырат арысына киретуғын руўлар тийкарында қәлиплесе, ал Нөкис районы, Кегейли, Шымбай, Қараөзек, Тахтакөпир районларындағы этногидронимлердин басым көпшилиги карақалпақлардың кенегес, маңғыт, қытай, қыпшақ қәуимлерине киретуғын руўлар, тийрелери тийкарында қәлиплескен. Хәр бир этногидронимнин қойылуы тарийхы, себеплери бар. Мысалы, Қоңырат районындағы «Ашамайлы көпир» этногидроними. Бул ҳаққында тарийхый әдебиятларда: «Ашамайлы көпир – қаланың ортасында орналасқан ең ески көпир. XVII – XIX әсирлер естелиги, Ханжапқа салынған ески көпирлерден бири. Оның булай аталуының себеби Қоңырат районынан 7 км батыста Ашамайлы ауылы жайласқан. Ол ауылдың үстинен хәм көпирден Үстирт арқалы Қазақстан, Волга бойларына баратуғын жол Қоңырат қаласынан өткен» [3].

Демек, Қарақалпақстанның арқа районлары этногидронимлери бул жердеги халықтың тарийхый, мәдени, руўхый раўажланыуын да көрсетеди, сол аймақтың этногеографиясы, тарийхы ҳаққында да бийтакирар мағлыұматларды береді. Солай екен, этнонимлер (миллет, халық, қәуим, руў, тийре атамалары) гидронимнен алдын пайда болған. Себеби, суў объектиеринин тәбийий түрде пайда болғанлығына да (ой, шуқыр, көл т.б.) хәм инсан қолы арқалы жаратылғанлығына да (жап, канал, салма, бөгет, қудық, көпир т.б.) атамалар халық тәрепинен қойылған.

Жуўмақлап айтқанда, хәр қандай гидронимнин аталуында карақалпақ халқының сөз таңлауы, атама қойыу тапқырлығы, терең зейни, жоқары руўхый мәдениеті сәуленген. Гидронимлердин қурамындағы ушырасатуғын этнонимлер Қарақалпақстанның арқа районларында ерте дәуірлерден – ақ қайсы қәуим, руў хәм тийрелердин, қайсы миллет үзкілдеринин отырықшы түрде күн - көрис, турмыс кешириуин өтмиш дереклери менен ушластырады.

Әдебиятлар

1. Гарипова Ф.Г. Исследования по гидронимии Татарстана. – Москва: «Наука», 1991. – С.74.
2. Гатауллин Р.Р. Историко-лингвистическое описание тюрко-татарской топонимии Южного Урала и Зауралья. – Казань: 2012, АҚД. – С.22.
3. Есбергенов Х. Қоңырат. Тарийхый хәм мәдени естеликлери. -Нөкис: «Билим», 1993. 27-6.
4. Халитов Р.Я. – Гидронимия Оренбуржья. АҚД. - УФА: 2012.- С.11.
5. Керимбаев Е.А. Этнокультурные основы номинации и функционирования казахских собственных имён. Автореф.дисс.на соик ст.доктор.фил.наук. – Алма ата: 1992. – С.9.
6. Мамбетов К. Карақалпақтар тарийхынан. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1993. 106-б.
7. Отажанова А.Н. Хорезм этнотопонимлари ва уларнинг луғавий асослари. Фил.фан.номз.ил.дар.ол.уч. тақд.эт.дисс. – Тошкент: 1997. 65-б.
8. Отажанова А.Н. Хорезм этнотопонимлари ва уларнинг луғавий асослари. Фил.фан.номз.ил.дар.ол.уч. тақд.эт.дисс. – Тошкент: 1997. 67-б.
9. Сейтниязов К.М. Топонимы северных районов правобережья Каракалпакии. Канд.дисс. – Ташкент: 1993. - С.106.

РЕЗЮМЕ

Мақолада қарақалпақ тилидағы баъзи этногидронимлар ҳақида фикр юритилган. Мақолада Қарақалпақистоннинг шимолый туманлари этногидронимлари таҳлил этилган. Этногидронимлар 3 гуруҳқа бўлиб ўрганилган, улар мисоллар орқали изоҳланган.

РЕЗЮМЕ

В статье проанализированы некоторые этногидронимы, используемые в каракалпакском языке. В качестве примера взяты этногидронимы северных районов Каракалпакстана. На основе анализа примеров выделяются три группы этногидронимов.

SUMMARY

Some ethnohydronyms used in Karakalpak language are analyzed in the article. On the basis of the analysis of examples – ethnohydronyms of the northern regions of Karakalpakstan they are divided into three groups.